

Церковнослов'янська мова української редакції в дзеркалі міжнародної славістики

Michael Moser
Universität Wien, Österreich

Abstract The article is dedicated to the Ukrainian recension of the Church Slavonic language. In international contributions to Slavic studies, usually no information on this recension is given, although Ukrainian scholarly studies have already provided a convincing outline of this variety and its history. The article argues that to ignore the existence of the Ukrainian recension of the Church Slavonic language is illogical.

Keywords Church Slavonic language of the Ukrainian edition. Ukrainian-Church Slavonic language. Editions of the Church Slavonic language.

The present article was previously published in: Мозер, М. (2016). "Церковнослов'янська мова української редакції в дзеркалі міжнародної славістики". *Українське мовознавство*, 45(2), 102-10.

Peer review

Submitted 2022-11-07
Accepted 2022-12-19
Published 2023-01-27

Open access

© 2022 Moser | 4.0

Citation Moser, M. (2022). "Церковнослов'янська мова української редакції в дзеркалі міжнародної славістики". *Balcania et Slavia*, 2(2), 133-142.

DOI 10.30687/BES/2785-3187/2022/02/002

По всьому світі студенти славістики знайомляться перш за все з граматикую староцерковнослов'янської мови, тобто з мовою найстаріших пам'яток. Інформація про розвиток так званих редакцій церковнослов'янської мови, які постали від самого початку історії церковнослов'янської мови внаслідок взаємодій зразкових редакцій з місцевими ідіомами (на підставі помилок та всталення нових форм), зазвичай залишається дуже обмеженою. Коли її подано, то в західній науковій літературі зазвичай нема ані згадки про українську редакцію церковнослов'янської мови.

У німецькомовному просторі, де попри не занадто позитивний розвиток останніх двох десятиріч (закрили чи скоротили певні кафедри) все ще існує порівняно багато кафедр славістики, дуже поширений підручник п. н. "Einführung in die slavischen Sprachen", що містить статтю Вольфганга Гока про церковнослов'янську мову, в ній коротко згадано про 5 "головних редакцій": 1. болгарську, 2. російську ("Russ.-Ksl."), 3. сербську, 4. хорватську та 5. чеську (Носк 2003, 45). Щоправда, Гок вказує на "більш диференційований" підхід у статті Роберта Матісена (див. нижче), проте читач самої статті знатиме лише про існування наведених редакцій (а що саме робить їх - зокрема чеську редакцію - "головними", не відомо).

У своїй доволі поширеній книжці про "старослов'янську словесність" Йос Схакен та Генрик Бірнбаум додають румунську редакцію, яку характеризують як "мішану редакцію на болгарській або російсько-українській підставі з доволі малою кількістю румунських елементів" (Schaecken, Birnbaum 1999, 55). Водночас про саму українську редакцію також не йдеться в цьому виданні, на яке покликається і Георг Гольцер у своїй статті про церковнослов'янську мову в доволі популярній (адже доступній на інтернеті) "Енциклопедії європейського Сходу" (Holzer 2002, 187).

Певна специфіка німецькомовного простору полягає в тому, що там існує надзвичайно успішний двотомний підручник Гартмута (Ніколаоса, Ніколіни)¹ Трунте, який приділяє багато уваги історії церковнослов'янської мови поза найдавнішою добою.² У першому томі Трунте згадує про 1. "моравсько-панонсько-чеську редакцію зі словацьким та частково кайкавським субстратом", 2. "хорватську з чакавським та частково кайкавським субстратом", 3. "боснійсько-герцеговинсько-рагузанську з переважно західноштокавським субстратом", 4. "сербську зі східно-

1 Автор змінив ім'я, а згодом і гендерну самоідентифікацію.

2 Перший том, який присвячений староцерковнослов'янській мові, досі зазнав аж п'ятьох видань та передруків деяких поодиноких видань, а другий том, що присвячений середньо- і новоцерковно-слов'янській добам, наявний в двох виданнях і одному передруку першого видання.

штокавським” субстратом, 5. “болгарсько-македонські редакції [...] навколо культурних центрів Преслав (пізніше Терново [Търново] та Охрид)”, та 6. “російські [“russischen”] навколо центрів Київ, Галичина [так!, “Galizien”, замість Галича, М. М.], Новгород і Псков [...], пізніше і Москва [...], Волинь зі Львовом [так!] та Вільнюс [...]”> Відповідно вживаються короткі назви ‘моравсько-, хорватсько-, сербсько-, болгарсько- та російськоцерковнослов'янська мова [“Russisch-Kirchenslavisch”]’ (Trunte 2003, 1: 236). Трохи нижче Трунте додає, що “не зовсім вдалим, бо виключно з відношенням до географії, вибрано термін *литовсько-церковнослов'янська мова* стосовно російсько-церковнослов'янської найзахідніших ареалів, які тоді входили в склад Литви (або до Польсько-литовської держави)”,³ та ще: “На ареалі, що сьогодні є румунським, спочатку була в ужитку болгарська редакція, а з 14 ст. стали переважати сербські риси [...]. У Молдові пізніше стають важливими українські та таким чином литовсько-церковнослов'янські впливи” [там-таки]. Таким чином, як не дивно, і в Трунте, як і в Схакена й Бірнбаума, назва “українська”, якої серед редакцій не трапляється, зринає лише стосовно румунських земель. Що ж до українських земель, здається, що українська мова для автора не існує навіть на рівні субстратів в той самий час, як не цурається назв “словацька” і “македонська”. Що ж до незграбної назви “литовська редакція”, Трунте – як ми побачили – нарешті таки ототожнює її саме з “російсько-церковнослов'янською мовою найзахідніших ареалів”. Але які це можуть бути ареали – з якої перспективи, з огляду на яку “Русь”? Хіба Холмщина, хіба Перемищина? Хіба Київ не був і знову став не лише культурним центром, але й знаходився швидше в географічному центрі на західно-східній осі (чи не було б тоді логічніше говорити про “найпівнічніші” й “найпівнічносхідніші” землі стосовно Новгороду та Володимира й Суздаля)? Насправді дивує наполегливість автора, який навіть у такому обширному огляді запросто називає середньовічну східноцерковнослов'янську редакцію “Russisch-Kirchenslawisch” (“російсько-церковнослов'янською”) без жодних застережень і таким чином цілковито нехтує досягненнями міжнародної славистики, яка вже давно показала, що за часів середньовічної Русі ніякої єдиної, одноманітної “давньоруської” (а тим менш “давньоросійської”) мови не існувало. Як наслідок, на рівні впливів на церковнослов'янську мову з боку народних ідіом також не могло бути та й насправді не було одноманітності.

Нелогічність Трунте досягає вершин, коли він з одного боку називає давні говори Новгороду і Пскова “найпівнічнозахіднішими”

3 Проте сам Трунте вибрав таку назву, яка ж ніяк не є стандартною.

діалекти “великоросійської мови” (“in den nordwestlichsten Dialekten des Großrussischen”) та стосовно Псковщини говорить про “малу частину північнозахідноросійської мови” (“in einem kleinen Teil des Nordwestrussischen”) (Trunte 2004, 2: 171-2), а з другого боку чомусь вирішив, що “перше засвідчення українських діалектних рис” (“erste Bezeugung ukrainischer Dialektzüge”) належить лише середині XIV ст. [там-таки : 175], тоді як він згодом таки називає значно давніші риси українських (та й білоруських) діалектів, що не збігаються з російськими (Trunte 2004, 2: 305-7).

Серед уявних “загальноросійських рис” Трунте наводить і такі, що не були властиві українським діалектам (збереження ерів у позиції перед *j* та відповідний подальший розвиток, пом'якшення приголосних перед усіма передніми голосними тощо) (Trunte 2004, 2: 174, 202). І навіть стосовно періоду після 1350 р. української редакції церковнослов'янської мови в наративі Трунте взагалі не існує, бо, мовляв, виникла “литовсько-церковнослов'янська мова” (“Litauisch-Kirchenslawisch”), чия назва просто абсурдна, коли береться до уваги, що з середини XIV ст. галицький ареал (включно зі Львовом) входив у склад Королівства польського, а з Люблінської унії 1569 року це стосувалося фактично всіх українськомовних земель окрім закарпатських, де так само – попри те, що ці ареали споконвіку належали угорській короні – вживали загалом ту саму редакцію, що і українці на північ від Карпат. Щобільше, саме українську редакцію надалі вживали і на Лівобережжі та в Києві і після воєн 1648-1654 рр. Та виходу зі складу Польщі-Литви, аж її заборонили наприкінці XVIII ст., а деінде і пізніше (див. нижче).⁴ Таке відображення історії церковнослов'янської мови в українськомовних землях вкрай непереконливий.

Коли ми дивимося на англомовний простір, нас звичайно має зацікавити підхід Романа Якобсона, який в Гарвардському університеті навчав чимало американських славистів наступного покоління. Виявляється, що в творах Якобсона – вихідця з Росії, якому не був чужий шовіністичний підхід до українських і білоруських справ – згідно з росієцентричними традиціями йдеться про “Київську Росію” (“Kievan Russia”) та про вживану там “російську редакцію” (“Russian recension”), але водночас згадано про те, що “кожен давній центр” – при цьому Якобсон окремо називає і Київ і Новгород – “залишає свої типові сліди в місцевій творчості” (“Each ancient center [...] Kiev, Novgorod – leaves its own typical mark on the local production”) (Jakobson 1985, 112).

⁴ Недаремно ніхто не говорить про “золотоордівську редакцію” стосовно російських земель стосовно відповідного періоду чи про “османські редакції” щодо сербської й болгарської тощо.

На відміну від Якобсона, його учень Горас Лант, який написав надзвичайно успішну граматику староцерковнослов'янської мови, згадує в ній - згідно з вдалими новішими гаврвардськими традиціями - не про "російські" ("Russian"), але про "руські" ("Rusian") справи не в середньовічній "Росії", але "Русі" (Lunt 2001, 4). Водночас у граматиці чомусь згадано про "сербську, російську тощо рецензії церковнослов'янської мови" [там-таки] і не про "руську", не кажучи вже про українську.

Цікавий, хоча й дискусійний щодо деталей антидот до так поширеного росієцентричного підходу до східнослов'янських редакцій церковнослов'янської мови трапляється в статті Роберта Матісена, на яку в вищезгаданій статті вказує Вольфганг Гок. У цій схемі Матісен відокремлює найраннішу церковнослов'янську мову, що її створили Кирил і Мефодій, від аж 12 різновидів ранньоцерковнослов'янської мови (що витворилися до кінця XII ст.), серед них "галицький" ("Galician"), "київський" ("Kievan") та "новгородський" ("Novgorodan") різновиди (Mathiesen 1984, 46-7).⁵ Згодом Матісен серед чотирьох різновидів "середньоцерковнослов'янської мови" ("Middle Church Slavonic") (XIV-XV ст.) розрізняє, поруч із болгарським і сербським,⁶ "руський" ("Ruthenian") та "московський" ("Muscovite"), при цьому, мовляв, обидва продовжували ранньоцерковнослов'янську мову київського різновиду (про ранніші новгородський і галицький різновиди просто вже не згадано); нарешті, серед трьох "пізньоцерковнослов'янських" ("Late Church Slavonic") різновидів (з XVI ст.), Матісен наводить, поруч із хорватським різновидом, "синодальний" ("Synodal"), що продовжував "руські" ("Ruthenian") та "московські" ("Muscovite") "середньоцерковнослов'янські" традиції, та "руський католицький" ("Ruthenian Catholic"), що продовжував лише "руські" ("Ruthenian") "середньоцерковнослов'янські" традиції [там-таки]. Схема Матісена має яскраві переваги порівняно з не менш детальним, але виразно росієцентричним підходом Трунте, який дивує тим більш, коли бачимо, що навіть у московському виданні п.н. "Языки мира. Славянские языки" 2005 р. (щоправда, поряд з багатьма не менш росієцентричними підходами в російських виданнях, які нас тут не цікавлять; автори даної статті - білорус і вихідець з України) саме "украинская" редакція фігурує з ранньомодерної доби, а щодо середньовіччя йдеться не просто про "русскую", але про "русскую (восточнославянскую)" редакцію [Супрун, Молдован].

⁵ Матісен ніяк не зводить ці різновиди до спільного "руського" субкласу, але навпаки наполягає, що всі наведені "типи" ("types") "мають власне місце в історії мови" ("different types of Church Slavonic, each of which has its own place in the history of the language") [там-таки].

⁶ Чомусь не згадано про чеський різновид, тоді хорватський, мовляв, просто продовжував ранніші традиції.

Що до поглядів польських дослідників церковнослов'янської мови, обмежимося вказівкою на доволі поширений вступ до слов'янської філології Лешека Мошинського, який дотримується вже неактуальних тез про “період праруської єдності”, який, мовляв, тривав “більш-менш до часу” впадку Київської Русі (“w okresie jedności językowej praruskiej, tj. mniej więcej do czasu upadku Rusi Kijowskiej”) (Moszyński 2006, 301),⁷ а водночас пише, що в середньовічній Русі “głównym ośrodkiem piśmiennictwa był Kijów”, через що “przenikały więc przede wszystkim do języka cerk.-słow. elementy południoworuskie”, хоча “niemałą rolę odegrał też północnoruski ośrodek nowogrodzki, którego północnoruskie cechy językowe również przenikają do tekstów cerk.-słow” [там-таки]. Далі в Мошинського вже йдеться про “українську редакцію”, яка, мовляв, розвивалася в двох версіях: “Obok redakcji ukraińskiej, rozwijającej się w dwóch wersjach: bardziej archaicznej w Kijowie i silniej przepojonej elementami lokalnymi na ziemi halicko-wołyńskiej, i rosyjskiej, rozwijać się zaczęła od XVIII w. trzecia, białoruska, nie wolna i od wpływów polskich” [там-таки].⁸

Вищенаведений, невичерпний, але не нерепрезентативний огляд виявляє, що про те, чим стала відзначатися в давнині і чим відзначається й досі саме українська редакція церковнослов'янської мови, фактично можна дізнатися лише з праць українців, починаючи принаймні з праць Івана Огієнка, який не цурався писати про “українську” редакцію (“рецензію”) вже стосовно найдавніших пам'яток з середньовічної Русі та подав її загальну мовну характеристику [Огієнко].

В Україні Василь Німчук відразу після розпаду Радянського Союзу, 1992 р., у статті п. н. “Українська мова – священна мова” (яка доступна в інтернеті) підсумував її найважливіші риси, а згодом у статті до енциклопедії “Українська мова” вточнив деякі деталі (цитую спочатку з енциклопедії, згодом зі статті 1992 р.):

Від 12 ст. укр. редакцію ц. м. характеризує *ь* на місці *е* в ново-закритому складі: *пъцьь, камънь* [...] Крім цього, вимова церковнослов'янс. текстів ц. м. укр. (як і білоруської) редакції з 11 ст. Характеризувалася вокалізованим *в* [...] у кінці складу: *прауда*, а також твердою чи напівтвердою вимовою приголосних перед голосними *е, и* – гортанною артикуляцією *г* [...] Впродовж 2-ї пол. 12 – 1-ї пол. 13 ст. на більшості теренів, за-

⁷ Попри те, що з цим поглядом не можна погодитися, він завдяки перевагам подьської термінології (*ruski* ≠ *rosyjski* як в українській мові) викликає менше застережень.

⁸ Мошинський тут додає: “Język cerkiewno-białoruski stał się urzędowym, kancelaryjnym językiem Wielkiego Księstwa Litewskiego” [там-таки]. З цим твердженням не можна погодитися.

селених русинами-українцями, букву *ѣ* вони вимовляли як *і*, а на місці *ы* та *и* один звук, близький до нинішнього передньо-середнього *и* (нині різниця між *ы* заднім та *и* передньо-середнім зберігається у вимові носіїв деяких карпатських говорів укр. мови)" [Німчук 2004]; "Для української редакції церковнослов'янської мови, між іншим, характерними стали такі риси: [...] тверді губні приголосні (*голуб*), [...] вимова *й* або *н* після губних приголосних перед *а* (*пам'ять*, *памнять*) та ін. [...] Уявлення про те, як у нас звучали конфесійні тексти XIII ст., може дати Євсевієве євангеліє 1282 р. [...] Українська редакція церковнослов'янської мови була опрацьована в "Граматиці" Л. Зизанія (1596 р.) і кодифікована "Граматикою" М. Смотрицького (1619 р.) [...] Між іншим, М. Смотрицький виразно писав про тверду вимову приголосних звуків перед голосними *е*, *и*, чітко розрізняв *з* та *г* тощо. (Німчук 1992)

У вступі до виданого під його керівництвом "Євсевієвого Євангелія" 1283 р. Василь Німчук показав, що вже в пам'ятці XIII ст. де-не-де трапляються не лише суто українські, але навіть виразні діалектні (південнозахідні) риси (Німчук 2001).

Загалом, на рівні помилок у церковнослов'янських пам'ятках різних редакцій могли з'являтися майже всі риси народних ідіом. Якщо ми маємо на увазі, що найважливішими й найпереконливішими критеріями класифікації церковнослов'янських редакцій є унутрішньомовні критерії (насправді часто пропонується суміш мовних і територіально-політичних критеріїв), то стає зрозумілим, що наш підхід до питання церковнослов'янських редакцій завжди пов'язаний з нашим розумінням слов'янських мов загалом. Оскільки в українськомовних землях народнорозмовні елементи, що втручалися в церковнослов'янські тексти, у своїй сукупності були властиві саме українській мові і лише їй (чимало прикмет – за винятком, приміром, нового *ѣ* – були притаманні і іншим редакціям, проте саме сукупність прикмет створює українськість), ми не цураємося говорити саме про українську редакцію церковнослов'янської мови.

Додаймо ще, що українській редакції церковнослов'янської мови були й є притаманні властиві наголоси, власні звички вимовляти певні грецькі запозичення [Куземська, Успенський] та й власна, суто українська фонетика, яка на письмі відображена лише частково.⁹

Як ми побачили вище, слависти загалом не погоджуються, скільки редакцій церковнослов'янської мови було і є, проте ніхто

⁹ Щоправда, зокрема фонетика напевно відрізнялася також залежно від контактних українських діалектів.

з них не сумнівається, що вже найдавніші церковнослов'янські пам'ятки, написані в середньовічній Русі, відрізняються залежно від того, чи вони походили з ареалів, які сьогодні є українськомовними, чи ні. Іншими словами, всі визнають, що від самих початків насправді за редакцією, яку вони помилково називають "російською" ("russisch", "Russian", "русской")¹⁰ тощо, хоча з певною слушністю можна назвати її лише "руською" ("Rusian"), приховуються принаймні два різновиди А та Б. Поза українстикою зазвичай називають той різновид, що нас цікавить, "південним". І хоча "південноруським" можна його і назвати, та всілякі відповідники назви "південноросійський" знову не годяться. Що ж до назви "українська редакція церковнослов'янської мови" стосовно давніших часів, вона багатьом славістам не подобається через її яскраву анахронічність. Вони не звертають уваги на те, що певна анахронічність властива також іншим назвам редакцій, включно навіть з "руською" (адже все вказує на те, що глотонім "руський" за часів розквіту середньовічної Русі все ще означав скандинавську мову варяг). Вони нехтують і тим, що самі назви "редакція", "рецензія" й "ізвод" є яскраві анахронізми.

Більшість дослідників погоджуються, що в середньовічній Русі саме "південній", тобто українській редакції належить першість. Згодом – після того, як і українсько-церковнослов'янська мова зазнала так званого "другого південнослов'янського впливу" (який ніяк не охоплював лише московські землі, як можна було б гадати на підставі певних джерел), – той різновид церковнослов'янської мови, що був в ужитку серед русинів-українців, органічно продовжував місцеві середньовічні традиції, надалі контактуючи з місцевими ідіомами (разом з їхніми запозиченнями). За ранньомодерної доби завдяки особливій історії русинів-українців, що успішно перетворили вимоги з боку латинського Заходу на власну користь, з другої половини XVI до середини XVIII ст. саме український різновид церковнослов'янської мови став могутньо впливати на інші редакції церковнослов'янської мови. Острозька Біблія 1581 р. та граматика Мелетія Смотрицького 1619 р. створили міцний фундамент для розвитку новоцерковнослов'янської мови у всіх тих, що в них був в ужитку церковнослов'янська мова. Українські уніати, зокрема Методій Терлецький (помер 1649 р.), сильно вплинули на подальший розвиток хорватської редакції церковнослов'янської мови. У середині XVIII ст. київський вчений Мануїл Козачинський (1699-1755) і його гурт з Київської академії могутньо вплинули на мовну історію сербів та створення так званої слов'яносербської мови. Зо-

¹⁰ Як відомо, російські колеги часто аргументують, що слово *русский* у російській мові просто має різні значення, однак така гомонімія в науці неприйнятна.

крема з другої половини XVII до 1720-х років чимало вихідців з українських земель у Московію та (з часів Петра Великого) Російську Імперію стали провідними носіями російського бароко; завдяки ним російсько-церковнослов'янська мова зазнала ґрунтовного “третього церковнослов'янського впливу” з боку українсько-церковнослов'янської мови, який осягнув навіть синтаксичний рівень (Moser 1998). Український різновид став впливовим і через те, що над ним працювали вчені, які були обізнані з західними культурами та komponували проповіді, вірші, драми та наукові (наприклад історичні) твори тощо, які суттєво сприяли модернізації церковнослов'янської мови [про ці дії див. Moser 1998, Moser 2004, Успенский]. Підсумовуючи, можна лише здивуватися, що саме така редакція не з'являється серед “головних”, якщо не врахувати довгу тривалість минулих російських імперських парадигм.

Щоправда, починаючи з часів Петра Великого українська редакція поступово витіснялася новою російською по всій Російській імперії, спочатку в друках унаслідок указу Петра Великого з 1720 р., згодом аж до фонетики внаслідок постанови митрополита Самуїла Миславського, який 1794 р. небезуспішно наполягав на “правильній” вимові в Київській академії 1794 р. (Німчук 1992) Проте поза кордонами Російської імперії, а згодом Радянського Союзу українська редакція перетривала, а в колах “старорусинів” і в Галичині, і на Закарпатті ще в XIX ст. вона часто вживалася (хоч і не в зовсім “чистому” вигляді) навіть у світській літературі й при цьому вважалася “своєю” мовою саме через те, що вона все ще вимовлялася в цілковитій згоді з українською орфоепією.

Не останньою чергою через те, що українська редакція церковнослов'янської мови сьогодні дедалі більше повертається в Україну [див. Куземська], і міжнародна славистика в ближчому майбутньому буде змушена розробити переконливіший опис редакцій церковнослов'янської мови, до яких напевно належить і українська, як одна з головних.

Література

- Куземська, Г. (2012). *Якою мовою молилася давня Україна: Правила української транслітерації церковнослов'янських текстів*. Вид. 2-ге, доопрацьоване і значно доповнене. Куйв: КЖД “Софія”.
- Німчук, В. (1992). “Українська мова – священна мова”. *Людина і світ*, 1992, 11-12, 28-32.
- Німчук, В. (2004). “Церковнослов'янська мова”. Русанівський, В.М. та ін. (ред.), *Українська мова. Енциклопедія*. НАН України, Ін-т мовознав. ім.

- O.O. Потебні, Ін-т укр. мови. Видання друге, доповнене. Куйв: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 782-4.
- Німчук, В. (2001). "Вступне дослідження. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови". *Євсевієве Євангеліє 1283 року*. Куйв: Київський славистичний університет, 5-23.
- Огієнко, І. (1929). *Історія церковнослов'янської мови. Найважливіші пам'ятки церковнослов'янської мови*. Ч. 1, *Пам'ятки старослов'янські X – XI віків*. Варшава: Друкарня синодальна.
- Супрун, А.Е.; Молдован, А.М. (2005). "Старославянский и церковнославянский язык". Молдован, А.М. et al. (ред.), *Языки мира. Славянские языки, РАН, Институт языкознания*. Москва: Academia, 29-69.
- Успенский, Б. А. (1987). *История русского литературного языка*. München: Otto Sagner Verlag.
- Hock, W. (2003). "Das Altkirchenslavische". Rehder, P. (Hrsg.), *Einführung in die slavischen Sprachen (mit einer Einführung in die Balkanphilologie)*, 3. Auflage. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 35-48.
- Holzer, G. (2002). "Das Altkirchenslawische". Bister, F.J.; Gramshammer-Hohl, D.; Heynoldt, A. (Hrsgg), *Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens 10. Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens*. Klagenfurt: Wieser, 187-202.
- Jakobson, R. (1985). "The Byzantine Mission to the Slavs". *Selected Writings*. Vol. 6: Early Slavic Paths and Crossroads. Part I: Comparative Slavic Studies – The Cyrillo-Methodian Tradition. Berlin, New York, Amsterdam: De Gruyter, 101-14.
- Lunt, H.G. (2001). *Old Church Slavonic Grammar*. 7th Revised Edition. New York: De Gruyter.
- Mathiesen, R. (1984). "The Church Slavonic Language Question: An Overview (IX-XX Centuries)". Picchio, R.; Goldblatt, H. (eds), *Aspects of the Slavic Language Question*. Vol. 1, *Church Slavonic – South Slavic – West Slavic*. New Haven: Yale Concilium on International and Area Studies, 45-65.
- Moser, M. (1998). *Die polnische, ukrainische und weißrussische Interferenzschicht im russischen Satzbau des 16. Und 17. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main etc.: Peter Lang.
- Moser, M. (2004). "Wechselbeziehungen zwischen slavischen Sprachen (bis zum Ende des 19. Jahrhunderts)". *Welt der Slaven*, XLIX, 161-82.
- Moszyński, L. (2006). *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Schaeken, J.; Birnbaum, H. (1999). *Die altkirchenslavische Schriftkultur. Geschichte – Laute und Schriftzeichen – Sprachdenkmäler (mit Textproben, Glossar und Flexionsmustern)*. München: Verlag Otto Sagner.
- Trunte, N. (2003). *Словѣньскѣи языкъ*. Ein praktisches Lehrbuch des Kirchenslavischen in 30 Lektionen. Zugleich eine Einführung in die slavische Philologie. Band 1, *Altkirchenslavisch*. Slavistische Beiträge 264, Studienhilfen 1. 5., völlig neu bearbeitete Auflage. München: Verlag Otto Sagner.
- Trunte, N. (2014). *Славѣнскѣи языкъ*. Lehrbuch des Kirchenslavischen in 30 Lektionen. Zugleich eine Einführung in die slavische Philologie. Band 2, *Mittel- und Neukirchenslavisch*. (Slavistische Beiträge 494). 2., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. München, Berlin, Washington/D.C.: Verlag Otto Sagner.